

דוד זאנב
אביבאל, מן
SS
סיכומים -
היטלר

7 נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט'

מאת

חנא שמרוק

תדפיס מ"קרית ספר" כרך נ"ד
ירושלים תשל"ט

נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט'

מאת

חנא שמרוק

תדפיס מ"קרית ספר" כרך נ"ד
ירושלים תשל"ט

נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט'

מאת

חנא שמרוק

ספרות ההשכלה בידיש באירופה המזרחית היתה למעשה ברובה ספרות מחתרתית. לא מעטות הן היצירות שהגיעו לידינו מספרות זאת, כמו למשל כתביו של יוסף פרל בידיש, שנשתמרו בכתבי-יד בלבד. כתבי-היד של פרל בידיש היו גנוזים בארכיונו בטארנופול במשך שנים רבות ורק כמאה שנים ומעלה אחרי כתיבתם פורסמו כמה מהם. כתביו בידיש של ישראל אקסנפלד, שבחלקם וודאי נכתבו עוד בשנות הארבעים של המאה הי"ט, מיעוטם בלבד התפרסם בדפוס רק בשנות השישים של המאה הי"ט, וברובם נאבדו ועד עתה לא נתגלו עקבותיהם. ידועות לנו יצירות נוספות מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט שנעלמו, ואחרות שאומנם נתגלו, אך פורסמו זמן רב לאחר מועד כתיבתן. צירוף של גורמים הביא לכך שספרות משכילית זאת בידיש לא התפרסמה ברבים בזמן היווצרותה ולא נפוצה בקרב הקוראים שלמענם היא למעשה נכתבה. היו משכילים שכתבו יידיש, אבל שמרו בסוד את יצירתם, שכן חששו לגלות אפילו בפני מקורביהם שהם נזקקו לשפה שהמשכילים שאפו להכחידה. יש להניח שיוסף פרל הסתיר את כתביו בידיש מטעם זה. כתביו של אקסנפלד לא פורסמו בעת כתיבתם משום שבעלי בית הדפוס בוויילנא חששו להדפיסם בגלל העוקץ האנטי-חסידי המובהק שבהם. מכיון שהמאבק נגד החסידות היווה את אחד מיסודותיה העיקריים של הספרות המשכילית בידיש, יש מקום לסברה שהחשש מתגובת החסידים הרתיע לא רק את בעלי בתי-הדפוס היהודיים מפני פירסומה, אלא גם את המחברים עצמם. אולם היתה גם יצירה משכילית אנטי-חסידיית אחת, הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט', אשר לא זו בלבד שזכתה לפירסום סמוך לכתיבתה, אלא כפי שמסתבר עתה, נדפסה לפחות בעוד שתי מהדורות נוספות בשנות השישים של המאה הי"ט. ואף על פי כן תעלומה אופפת גם את הקומדיה המשכילית הראשונה הזאת בידיש מזרח-אירופית עד עצם היום הזה¹.

נראה שהעדות הראשונה על 'די גענארטע וועלט' היא של שלמה אטינגר. בפרוספקט לקראת הוצאת כתביו, שנמצא ופורסם לאחר מותו, כתב אטינגר, שבהיותו בלמברג (בשנים 1825-1830) השיג לקריאה את 'דיא גינארטע וועלט', 'ספרון', שהוגדר על ידו כ"עיבוד מגרמנית ששמו 'דער טארטיוף"². בצורה סתמית מאד הזכיר את הקומדיה הזאת גם ישראל אקסנפלד בהקדמתו המחוזרת למחזה שלו 'דער אוצר אדער די גענארטע וועלט'. הוא כתב שם, כי נדמה לו שקדם לו מישהו אשר "עשה כבר 'תיאטרון' (כאן במובן מחזה) בגליציה בשם זה". המחזה של אקסנפלד

1 ביתר פירוט דנתי בבעיותיה אלו של ספרות ההשכלה בידיש בספרי 'ספרות יידיש'; פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 234 ואילך. וראה שם גם על 'די גענארטע וועלט', עמ' 236-239, דברים שטעונים עתה השלמה ותיקון בעקבותיו של מאמר זה.

2 מובא על פי 'עטינגערס כתבים אין צוויי חלקים', ארויסגעגעבן לויט די מאַנוסקריפטן מיט אַ ביאָגראַפֿישן און ביבליאָגראַפֿישן אַרַיַנפֿיר און טיט הערות פֿון ד"ר מאַקס וויַנרנר, דאָס ערשטע חלק, ווילנע 1925, עמ' xxviii. על שנות שהותו בלמברג ראה שם בעמ' xxi-xxii. וראה גם ש. עטינגער, געקליבענע ווערק, אונטער דער רעדאַקציע פֿון מ. עריק, קיעו 1935, עמ' 17-14, 368-369.

הופיע אומנם לראשונה בשנת 1870, לאחר מות מחברו, אך הוא נכתב שנים רבות לפני כן, וודאי לפני 1862.³ הרישום 'גינארטע וועלט, זאלקווא, 8°', הופיע בשנת 1859 ב'רשימת ספרים מבוקשים' של מוכר ספרים בברלין.⁴ יתכן שבן-יעקב ראה עותק של המחזה, שכן ידע להעיר שהספר הופיע ללא ציון מקום ושנת דפוס, וככל הנראה קבע על פי צורתו שנדפס בוולקווא. מ. שטיינשיידר רשם את המחזה בסקירתו הביבליוגרפית Purim und Parodie על פי בן-יעקב, וציין שהמדובר במחזה על מגילת אסתר.⁵

העדויות הללו אינן תלויות זו בזו, ברובן, ויתכן שמדובר בהן לא במהדורה אחת בלבד של המחזה, אלא בשתי מהדורות שהופיעו לפני שנות השישים של המאה הי"ט — אחת עם ציון מפורש של מקום ההדפסה ואחת ללא ציון כזה. אולם עד שנת 1930 לא היה ידוע עותק כלשהו של המחזה. אותה שנה פירסם מאיר ווינר תיאור של 'דיא גנארטי וועלט' דפוס למברג 1863. עותק יחיד של המהדורה הזאת נמצא אז בקיוב בספריה של המכון לתרבות יהודית שעל-יד האקדמיה למדעים האוקראינית. היתה זאת ללא ספק הדפסה מאוחרת של המחזה אשר מהדפסתו הראשונה — ואולי הדפסתיו הקודמות מלפני שנות השישים — לא נשאר שריד כלשהו.⁶ כעבור עשר שנים הופיע על פי עותק זה הטקסט של המחזה ובשערו: די גענארטע וועלט, קאמעדיע פון אב אומבאקאנט אונטאר אינעם צווייטן יארצענדליק פונעם נינצנטן יארהונדערט, אונטער דער רעדאקציע, מיט אן אריינפיר און קאמענטארן פון מ. ווינער, מעלכוכע-פארלאג "דער עמעס", מאסקווע 1940.⁷ קרוב לוודאי שהעותק היחיד, שעל-פיו הכין מ. ווינר את מהדורת המחזה, אבד בימי מלחמת העולם השנייה. הטקסט, כפי שפורסם בכתב סובייטי בשנת 1940, שימש מאז ועד עתה יסוד יחיד לכל דיון על מחזה חשוב זה.

מן הפירסומים על נוסח המחזה משנת 1863 ומן הטקסט הזה עצמו התברר, שטעות היתה בידי ש. אטינגר. 'די גענארטע וועלט' אינו "עיבוד מגרמנית ששמו 'דער טארטיוף'", אלא מחזה המושתת על הווי היהודי-מזרח-אירופי אקטואליסטי, בעל עוקץ אנטי-חסידי מובהק. טעה גם שטיינשיידר, שכן אין זה מחזה על מגילת אסתר. כמו כן, על-פי ההתייחסות שבטקסט המחזה לחרם על המשכילים בלמברג משנת 1815, ולאור עדותו של אטינגר כי ראה את המחזה מודפס בהיותו בלמברג, ניתן לקבוע את זמן כתיבת המחזה ומועד הופעתו הראשונה בדפוס בין השנים 1815-1830.

3 ראה י. אקסנפעלס ווערק, ערשטער באנד, אונטער דער רעדאקציע פון מ. ווינער, כאַרקאָו־קיעו 1931, עמ' 239 וכן בעמ' 353-354.

4 A. Ascher. הרשימה צורפה ל-*Hebräische Bibliographie*, חוברת 11 משנת 1859. וראה שם עמ' 4 של הרשימה, מס' 153. 5 אוצר הספרים, עמ' 96, מס' 122; *MGWJ*, 47 (1903), p. 87.

6 מ. ווינער, 'די אויסגאבע פון עטינגערס שריפטן (ביבליאָגראַפישער און ליטעראַטור־היסטאָרישער עטיוד)', ביבליאָגראַפישער זאמלבוך, 1, מאַסקווע־כאַרקאָו־מינסק 1930, עמ' 140-147; וראה באותו כרך גם מ. עריק, 'די צייט און דער פאַרפאַסער פון דער אַנאָנימע דע גענאַרטע וועלט', עמ' 509-511.

7 בהכנת מהדורה זאת, שהוכרו עליה עוד בראשית שנות השלושים, אמור היה להשתתף גם נחום שטיף עם ניתוח בלשני של הטקסט, שחשיבותו רבה מאד לתולדותיה של יידיש מזרח-אירופית בראשית המאה הי"ט. וראה על כך באגרותיו של שטיף אל י. אַפּאַטשױ משנת 1933, כפי שפורסמו בתוך: יוזאָבלעטער, 17 (1941), עמ' 177-178, וכן בהערות של מ. ווינר במהדורת המחזה. על המהדורה הזאת כתבו: י. אַפּאַטשױ (יוזאָבלעטער, 21 <1943>, עמ' 337-339), וא. מוקדוני (יידישע קולטור, ספטמבר 1947, עמ' 40-44; אוקטובר 1947, עמ' 42-46). עניין רב בידי גענארטע וועלט' ובלשונה גילה דב סדן. בשורה של מחקרים בירר והבהיר ביטויים וצירופים שבטקסט, מהם כאלה שלא היו נהירים למ. ווינר, וראה: אַרצ'ן מיט אַ באַסאַמאַ' וכן 'מאַצן אַ גאַרטלעהנגער' בתוך ספרו 'די חכמה פון חכמות' תל-אביב 1967, עמ' 107-117, 127-140. וראה גם להלן ובהערה 18, וכן בהערה 29 לנספח. ראה גם ביקורת מאת ב. וויסמאן, 'דער גוירל פֿון אַ ווערק', שטערן, קיעו, 1941.13.3.

ההדפסה של המחזה משנת 1863 משובשת מאד, מלאה שגיאות מכל הסוגים האפשריים, וכבר קבע ווינר במהדורתו שהיא גם לקויה בחסר.

עתה מסתבר שבמשך שנים רבות היתה שמורה בספריה העירונית בפרנקפורט דמיין מהדורה נוספת של 'די גענארטע וועלט', שאף היא נדפסה בלמברג, אך בשנת 1865 (ראה צילום השער)⁸. וכבר בפתח הדברים יצוין שמהדורה זאת אינה העתקה של מהדורת 1863. יתר על כן, אף על פי שהספר שנתגלה עתה בפרנקפורט נדפס שנתים לאחר הספר שהיה בידי ווינר, ברור שלפנינו נוסח מתוקן יותר ומלא יותר של 'די גענארטע וועלט'.

עדיפותו של הנוסח משנת 1865 על פני הנוסח משנת 1863 אינה מוטלת בספק. על פי הנוסח המאוחר ניתן עתה לתקן לא מעט מן התיבות והצירופים המשובשים והבלתי מובנים ולוודא תיקונים והשלמות של ווינר בנוסח של 1863. מסתבר ששיבושים שונים שלא עוררו את תשומת לבו של מהדיר נוסח 1863, אף הם לא מעטים⁹. הטקסט של גוף המחזה עד לסצינות האחרונות זהה למעשה בשתי ההדפסות¹⁰. אך השער, ההקדמה וסיום המחזה למן סופה של הסצינה התשיעית של המערכה האחרונה, שונים בשתי המהדורות. צילום השער וההעתקות של ההקדמה וסיומו של המחזה, המובאות בנספח, משמשים יסוד להערות ההשוואתיות שלהלן.

כפי שניתן להיווכח מן ההשוואה בין הטקסטים של השערים, נוספה ב-1865 תת-כותרת לשם המחזה: די גענארטע וועלט אָדער שווער מען נעמט זיך פֿיר, גרינגער העלפֿט גאָט. תת-כותרת זאת, הרגילה מאד בתקופה הנידונה בספרות העממית, יש בה משום מוסר השכל המסכם את מגמת המחזה בניסוח יראי מובהק. למעשה אין כאן אלא חזרה על נוסח של פתגם המופיע בסיומה של הקומדיה על פי 1865. פתגם זה בשער מבלית ביתר שאת את משקלו של המרכיב האידיומטי, כולל הפתגמים, הניכר מאד בטקסט של המחזה כולו¹¹. ספק רב אם ההגדרה "טעאטער־שטיק" בשער של 1863 מורה על כוונה של מחבר המחזה להציגו בתיאטרון. בהעדרו של תיאטרון יהודי,

plano
subtitled

8 נתקלתי במהד' זאת בעת עיון ברשימת הספרים בידידי שבספריה העירונית בפרנקפורט דמיין, שצילום ממנה הועמד לרשותי על ידי גב' שרה צפתמן. ידידי ד"ר ד. י. כהן השיג למעני צילום של הספר. תודתי נתונה לשניהם על עזרתם.

9 רק מהדורה ביקורתית חדשה של המחזה, שתיעשה על פי שתי ההדפסות שבידינו, תוכל לתקן את השיבושים הרבים שבנוסח שנת 1863. כאן נוכל להסתפק במספר דוגמאות בלבד: 1863 (על פי מהדורת ווינר), עמ' 55, שורות 6:5 נאָכקומען — וצריך להיות נאָכקוקן לפי 1865 (בספר אין מספור עמודים — הוא נוסף כאן על ידי), עמ' 9; 1863, עמ' 60, שורה 29: און הויך — וצ"ל אין הויך לפי 1865, עמ' 14; 1863, עמ' 61, שורות 30:29 פֿארטיקע זינד — וצ"ל פֿארטוגעזינט לפי 1865, עמ' 15 (ווינר חש שהדברים כאן משובשים ולא ידע לתקנם, ראה את הערתו בעמ' 109); 1863, עמ' 65, שורה 34: אָפּ — וצ"ל אויף לפי 1865, עמ' 20; 1863 עמ' 83, שורה 5: וויי ווערט — וצ"ל וואָעוועט לפי 1865, עמ' 39; 1863, עמ' 89, שורה 19: און — וצ"ל אָן לפי 1865, עמ' 47; 1863, עמ' 95, שורה 10 ניתן להשלימה (ראה בהערותו של ווינר בעמ' 124) לפי 1865, עמ' 54: פרום. גם ההדפסה משנת 1865 אינה מתוקנת וגם בה נמצאים שיבושים שונים, אך נראה שהם מעטים בהשוואה לאלה שבהדפסה משנת 1863.

10 פרט לסיומו של המחזה, שעליו ידובר להלן, מצאתי בהשוואת הטקסט דילוג אחד בלבד ב-1865 לעומת 1863: חסרות בו שתי רפליקות קצרות ובלתי משמעותיות שבעמ' 58, שורות 8:4. לעומת זה חסרה רפליקה אחת בהדפסה של 1863. בעמ' 66, אחרי שורה 16 צריך להוסיף לפי 1865: "מ ל מ ד (צו זיך) וועלכע שוואַרצע יאָר, וועלכער רוח האָט אים דאָ געבראַכט צו טראַגן?". ויש עוד לציין שב-1865 חסר בתחתית העמודים חלק מן התרגומים לידידי של הפסוקים והמאמרים שבלשון הקודש המופיעים בשתי המהדורות בתחתית העמוד. וזאת אף על פי שגם בטקסט של 1865 מופיע לעתים סימן של הפנייה לתחתית העמוד. ראה לדוגמה בנספח, בסיום של המחזה. אך העדרם של תרגומים אלה אינו פוגם בגוף הטקסט.

11 ראה להלן בנספח, עמ' 813 וכן בהערה מס' 39 שם. וראה את ההפניות לאוסף הפתגמים של אינגאץ בערנשטיין בהערות של ווינר ל-1863, ולהלן בהערות לנספח.

קרוב לוודאי כי כוונה זאת היתה בלתי מציאותית באירופה המזרחית בשנים 1815-1830. במינוח "טעאטער-שטיק" יש לראות אך ורק הגדרה של ה'אנר הספרותי, כלומר יצירה דרמטית, שכפי שיתברר להלן נועדה לקריאה. יחד עם זאת נראה שדווקא ההגדרה הזאת משנת 1863 היא המקורית, כי היא תואמת את עדותו של י. אקסנפלד שהובאה לעיל, אשר גם בה מדובר על "טעאטער" שנעשה בגליציה. ב-1865 הוגדר המחזה כ'געשיכטע (כך צריך כנראה לקרוא את התיבה המשובשת "ניטשעכע" שבשער) — משמע סיפור — מינוח התואם את יעדו של המחזה לקריאה. וידוע לנו שימוש מקביל במונח זה לגבי טקסט מסוג דומה מאותה התקופה ממש¹².

בשער של 1865 נאמר במפורש שהמחזה נועד לפורים, דברים התואמים את תוכנה של הקומדיה ואת זמן ההתרחשויות שבה "למן תענית אסתר אחרי קריאת המגילה ועד סעודת פורים"¹³. ובהקשר זה מזכירה התוספת בשער "צום אונטערהאלט" באופן מילולי את שער ספרו של אהרן וואלפסזאהן: 'לוסטשפילע צור אונטערהאלטונג ביים פורים פעסטע', ברסלויא התקנ"ו, שבו הופיעה לראשונה הקומדיה שלו 'לייכטזין אונד פרעממעלייא'. בהקבלה מפורשת זאת ניתן לראות הוכחה נוספת לזיקה הישירה של 'די גענארטע וועלט' הגליצאית למחזהו של וואלפסזאהן, זיקה שהועלתה כבר בצורה משכנעת על ידי ווינר ומ. עריק¹⁴.

לעומת ההקדמה של 1863, המצטמצמת לשלושים ושש שורות בלבד על-פי מהדורתו של ווינר, אנו מוצאים ב-1865 הקדמה נרחבת המשתרעת על פני 6 עמודים. בשתי ההקדמות זהים רק שלושת הפתגמים המובאים בסיומיהן (ראה בנספת, עמ' 812). אך בעוד שבהקדמה של 1863 נראים הפתגמים כהמשך ישיר של הטקסט שלפניהם, הרי שבנוסח של 1865 הם נוספו למעשה לאחר סיומה של ההקדמה ולאחר החתימה שבה. ההקדמה ב-1863 צומצמה למעשה לעניין אחד בלבד: הדגשת עניינה של הקומדיה בחשיפת החנפנים וגונבי דעת הבריות המסתתרים מאחורי העמדת פנים של יראת שמים. עניין זה אינו מהווה אלא חלק קטן בלבד בהקדמה של 1865. למרות הביטויים הוזהים המופיעים פה ושם בשתי ההקדמות, ברור שלפנינו ניסוח שונה של אותו עניין, שככל הנראה שייך למחברו של המחזה בשני המקרים.

ההקדמה משנת 1865 מלאת עניין מכמה וכמה בחינות. מאלפת בה ההנמקה הנרחבת, תוך הצטדקות, על כתיבת המחזה בידיש דווקא. משתמעת ממנה יפה מאד הערצתו של המחבר ללשון הקודש ולגרמנית צחה, כדרכם של המשכילים בני דורו. וכדרכם של אלה מביניהם שנוקקו למרות זאת לידיש, מביא המחבר בהקדמתו את הנימוק הידוע, שהיות והמוני העם אינם מבינים ספרים בלשון הקודש ובגרמנית, מן הדין לפנות אליהם בידיש, למען התועלת הדידאקטית. דברים אלה מלווים שני משלים על אמנים — פסל וגנן — והדגמה של תרגום הפסוק "ואהבת לרעך כמוך" לגרמנית "בלתי מובנת", תוך כדי ביקורת ודחייה של התרגום הדרשני המסורתי בטייטש-חומש. בביקורת זאת מהדהדים דבריו של מנדל לפין, שכתב בהקדמתו לתרגום משלי שלו משנת תקע"ד¹⁵, נגד התרגום המסורתי המיושן לידיש שב'מגישי מנחה'. תרגומי הפסוקים ממשלי שבמחזה, ניסוחם קרוב מאד לניסוחיו של מ. לפין, ולכאורה מחזקת הקבלה זאת את השערתם של עריק ושל ווינר, שמ. לפין היה אולי מחברו של מחזה אנונימי זה. מבלי לנקוב במפורש בשמותיהם כותב בעל ההקדמה דברים חריפים נגד ה"מעשה-ביכלעך" חסרי הטעם הנפוצים בידיש. ביקורת

12 והשווה א. יערי, 'ר' אליעזר פאוור ומפעלו הספרותי, קרית ספר, לה (תש"ך), עמ' 512-515, (מס' 32, 43, 44, 45, 47, 49, 51): 'גישעטע פון מכירת יוסף'.

13 ראה במהדורת ווינר, עמ' 53 וכך גם בעמ' 8 של מהדורת 1865.

14 ראה במאמריהם שצוינו בהערה 6 וכן במבוא של ווינר.

15 ה. שמערוק, 'וועגן טעלעכע פרינציפן פון מ. לעפינס משלי-איבערזעצונג', יידישע שפראך, 24 (1964), עמ' 36.

זאת מקבילה לדבריו של יוסף פרל באותה תקופה ממש. בדיוני על כתביו של פרל פירשתי את ביקורתו בהקשר ישיר להופעתם ולתפוצתם של 'שבחי הבעשט' ביידיש ושל סיפורי המעשיות של ר' נחמן מברצלוב. אך עתה נראה לי שאין להגביל הביקורת לסיפורת החסידית בלבד.¹⁶

בסופה של ההקדמה מוצגת מעין פרוגרמה בת המישה סעיפים המעמידה דרישות בפני סופרים כותבי יידיש. מעבר למגמת המוסר בנימה דידאקטית הנדרשת מספרות זאת מדגיש כאן מחברנו את הצורך ביסודות מהגנים, שימשכו את לב הקורא אל העיקר. ומענין במיוחד הסעיף הראשון בפרוגרמה זאת הדורש הדפסה נאה וברורה, על ניר יפה ובמחיר יקר, מחיר שיעלוהו במתכוון, כי "דבר שמשלמים תמורתו שווה כסף". ספק רב, אם שתי המהדורות של הספר שהגיעו לידינו עונות על דרישה מפורשת זאת.

על אף נימת ההתנשאות של מחבר הקומדיה כלפי קוראיו בהקדמה של 1865¹⁷, מופיעות בה פניות ישירות אל הקוראים בנוסח "האחיות והאחים האהובים", תוך הדגשה מתחדדת במקצת של השתתפותו בגורלם המר. בסיומה חתומה ההקדמה על ידי "ממני אחות כם הידידותית והנאמנה" ("פון מיר איינער פריינדלעכע און געטרייע שוועסטער"). האומנם לפנינו חיבורה של אישה משכילה בלתי ידועה בין סופרי גליציה במאה הי"ט? האם עלינו לקבל את החתימה הזאת, המופיעה בהקדמה של 1865, כפשוטה?

בנסיונות האטריבוציה הקודמים חיפשו את מחברה של 'די גענארטע וועלט' בחוגי המשכילים הידועים בגליציה במחצית הראשונה של המאה הי"ט. כאמור, העלו עריק ווינר את האפשרות שמ. לפין היה מחברו של המחזה, ולעיל צוינו הדברים שעשויים עתה לחזק השערה זאת. בהסתמכו על הזכרת החרם בלמברג בגוף המחזה, חיפש דב סדן את מחברה של הקומדיה בחוגי המשכילים שנגדם הוכרו החרם ונטה ליחס את המחזה ליצחק ארטור¹⁸. אין כל ספק שמחבר הקומדיה היה שייך לחוגי המשכילים בגליציה בראשית המאה הקודמת, כי הוא היה מצוי בכתביהם של משכילים אלה, היה שותף לדעותיהם והיה מעורב בהתרחשויות שהסעירו את בני דורו. על החרם האנטי-משכילי מדובר במחזה בזהירות רבה ובצורה שאינה מפורשת דיה. ניכר בדברים החשש, ואולי הפחד, בפני תגובות בלתי רצויות, כי "מסוכן לדבר על כך" (עמ' 76, שורות 22-23 לפי מהדורת ווינר). ומכאן גם, ככל הנראה, האנונימיות המוחלטת האופפת את המחזה. עד עתה לא נמצאה עדות כלשהי של בני הדור שתרמו על מחברו של מחזה זה. לולא אנונימיות זאת ונסיונות ההסוואה האחרים שבטקסט — כמו העתקת מקום ההתרחשויות שבמחזה ל"אין טיף מאסקוויטער לאַנד" (עמוק בארץ המוסקבאים), כאשר ברור שהכוונה במחזה ליהודי גליציה דוקא¹⁹ — ניתן היה לקבל את החתימה של "האחות הנאמנה" כפשוטה ולגלות עתה מחברת משכילה מודרנית ראשונה בספרות יידיש. יוצא אפוא, שהתעלומה המתלווה ל'די גענארטע וועלט' מעמיקה יותר בכל הנוגע לזיהוי מחברה של הקומדיה, והחתימה שבסוף ההקדמה של 1865 מוסיפה לפחות עוד פתרון אפשרי אחד — מחברת בלתי ידועה מחוגי המשכילים בגליציה, אם אכן, כאמור, אין בחתימה הזאת אלמנט נוסף של הסוואה.

16 השווה: יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים ומאנשי שלומנו, מהדורת ח. שמרוק וש. ורסס, ירושלים תשל"ז, עמ' 67.

17 וראה למשל בעמ' 809 של הנספח: "עץ זענט נאך עד עתה אַלע גאַר אָן אַ דיפערענציע איטלעכער באַזונדער זיין שטייגער נאך גלאַטע בהמות...".

18 דב סדן, אַ וואָרט באַשטייט — שפאַצירן צווישן שפּראַך און ליטעראַטור, תל-אביב תשל"ה, עמ' 223. ד. סדן מזכיר גם שם את השערתו של מרדכי בן יחזקאל, שלפיה יעקב שמואל ביק היה מחברו של המחזה.

19 ראה בשער של 1865 וברשימת המשתתפים בשתי ההדפסות, ובעיקר בגוף המחזה. וראה את דבריו של וינר בענין זה בעמ' 110.

החידוש העיקרי במהדורת המחזה משנת 1865 הוא כמובן בסיומו, שכן במחזה שפורסם על-ידי ווינר (מהדורת 1863) היה ברור לגמרי שחסר בו הסוף של הקומדיה. טקסט המחזה, המורכב משלוש מערכות, מסתיים במהד' 1863 בסצינה קצרה של שלוש רפליקות, הממוספרת כסצינה עשירית, כאשר לאחריה מופיעה שם הוראה בימתית תמוהה: "אורי רץ החוצה ומביא את המשרת. היא מספרת על תעלוליו של המלמד האדוק. למחרת משלחים את המלמד מן העיר תחת משמר של שוטרים". לאחר הוראה בימתית זאת בא הציון "סוף". בשתי הערות שבעמ' 128 למהדורתו העיר כבר ווינר, שהטקסט חסר כאן ובמקום סופו של המחזה כלשונו, תומצת הסוף בהערה בימתית קצרה בלבד. מסתבר עתה שווינר אכן צדק, ואומנם למן סיומה של הסצינה התשיעית, על פי 1863, מופיעה בנוסח של 1865 תוספת נרחבת גם לסצינה התשיעית ועליה נוספו כאן עוד שלוש סצינות עד לסיומו המקורי של המחזה. ראשיתה של הסצינה התשיעית זהה בשתי ההדפסות, אך למן אותו מקום שהיא למעשה נפסקת ב-1863, בשורה 28 שבעמ' 102, נוסחאות הסיום שלה הן שונות לגמרי והתפתחות הדברים עד לסופו של המחזה לא תואמת את המסופר בהוראה הבימתית של 1863 שהובאה למעלה. זאת ועוד, אותם הטקסטים המקוטעים שמופיעים בסצינה העשירית, האחרונה בנוסח של 1863, כלל אינם נמצאים בנוסח של 1865. המשרת לא מופיעה בנוסח של 1865 והיא כמובן לא מספרת על תעלוליו של המלמד. גם הסופר אינו מופיע כאן. בסצינה שלפני האחרונה ב-1865 מצווה הסוחר למסור את המלמד לצבא הגליצאי ואורי מוציאו מן הבמה, לכאורה על פי המסופר בהערה האחרונה של 1863.

ניתן להסביר את מה שקרה בהדפסה משנת 1863 בכך שהמדפיס, או המו"ל, של המהדורה הזאת היה בידי טקסט מקוטע, חסר בסופו. ולכן כל הדברים למן אמצע הסצינה התשיעית של המערכה האחרונה "הושלמו" כאן על פי הזיכרון, או על פי מה שהשתמע לכאורה מן הטקסט שהיה מצוי. האם בהדפסה משנת 1865 הגיע לידינו טקסט שלם, מתוקן ומקורי, שאינו מעורר יותר ספקות? הסיום של המחזה נראה אומנם כמקורי והוא פותר כמה מן הקושיות שנשאלו על ידי ווינר²⁰. יחד עם זאת גשאריו עוד ללא פתרון מספר תמיהות גם בטקסט של 1865²¹. יתר על כן, קרוב לוודאי שההקדמות השונות בשתי ההדפסות שלפנינו נכתבו על ידי אותו המחבר. בשים לב לכך ולהבדלים האחרים שבגוף הטקסט, ניתן להסיק ששני המדפיסים בלמברג הדפיסו את 'די גענארטע וועלט' לא על פי אותו מקור. האם היו קיימים כתבי-יד שונים של המחזה, או העתקות שונות בכתבי-יד? האם אומנם היו, כאמור, שתי הדפסות קודמות של המחזה מלפני שנות השישים והן לא היו זהות?

ניתן להעלות השערות אפשריות נוספות להסברת התמיהות שאינן מתיישבות מהשוואת שני הטקסטים שלפנינו. אבל חוששני שכולן ישארו לפי שעה בגדר השערות בלבד. לעת עתה עלינו להסתפק כנראה בטקסטים המובאים בנספח, המשלימים את הנוסח משנת 1863, ולקוות שימצא עוד טקסט קדום יותר שיפתור את כל התעלומות של 'די גענארטע וועלט'.

20 ראה למשל את ענין התמונות, שלא בא על פתרונו במהדורת 1863 ואת הערותיו של ווינר בהקשר זה לעמ' 89, שורה 28 וכן לעמ' 90, שורה 9, לעומת הדברים המובאים בסיום שבנספח בסצינה העשירית ובעיקר בסצינה האחרונה.

21 נשארה ללא פתרון סביר האפיוודה עם המכתב שבידי אורי. וראה על כך הערותיו של ווינר לעמ' 82, שורה 30 לעמ' 90, שורות 17-18.

נספח °

(א) הקדמה

(עמ' 7-2 של נוסח 1865)

אשרי אשר חכמה מצא ודעת.

אשרי מדבר על און שמעת.¹

ליבע, געטרייע, האַרצעדיקע, גילדענע שוועסטער און ברידער אין דער גאַנצער וועלט! איך וויל מיט אייך אַ פּאַר ווערטער שמועסן איידער עץ הייבט אָן דאָס ביכל צו ליינען. פֿיר זאַכן האָבן מיך דערצו געבראַכט איך זאָל אייך, מיינע ליבע האַרצפֿריינד, דאָס ביכל שרײַבן, און דווקא אין דעם לשון ווי מיר שמוסן איינער צום אַנדערן, כּמדבר איש אל רעהו * :

א) זאָלט עץ וויסן, אַז איך בין ברוך השם געלערנט געוואָרן פֿון יוגנט-געביין אָן. מיינע עלטערן האָבן זיך געלאָזט פֿיל געלט קאַסטן איך זאָל לערנען און קענען. איך בין ברוך השם צו דער מדרגה געקומען, אַז איך קען אַלדינג צום רעכטן תּכלית פֿאַרשטיין. איך האָלט מיך גאַרנישט דערונטער מיט מיין ביסעלע קענען, הס להזכיר. נאָר זאָגן מוז איך עס פֿאַרט, פֿדי די וווּילקענעווידיקע לייט זאָלן זיך נישט שפּעטן אויס דעם ביכל, וואָס עס איז נישט אין ריין דייטש אָדער גאַר אין אונדזער לשון הקודש געשריבן געוואָרן, רק אויף דעם פֿלאַטישק ייִדיש צוזאַמענגעזעצט לשון. און איך מוז מיך נאָר מיט דעם משל פֿאַרענטפֿערן.

ווען אַ קינסטלעכער מיינסטער, אַ בילדהויער, וויל דאָ אויס אַ שטיין, וואָס איז דיק און ברייט, אַ שיינע פֿיגור שניצן, מוז ער געוויס די פֿלים וואָס מען דאַרף דערצו גייטיק געברויכן, דהיינו איינזענע דלוטעס, שטאַלענע גראַבשטיִפֿטלעך און אַ הילצערנעם האַמער. מיט גילדענע, זילבערנע, דימאַנטענע און דעליקאַטע² זאָכן איז דער מיינסטער גאַרנישט אים שטאַנד ביים שטיין עפעס צו ווערן ווי ער ווערקט מיט פֿראַסטע אייזן און אַרדינערעס האַלץ.

ווען דער קינסטלעכער גערטנער וויל דאָ אַ געזונטן בוים פֿלאַנצן און פֿאַרלאַנגט ער זאָל אזוי געראַטן, אַז ער זאָל קענען די פֿירות פֿון דעם בוים געניסן, מוז ער נעמען אַן איינזענע לאַפעטע און גראַבן אין די אַרדינערע ערד, אַ יונג ביימל איינזעצן, צו דער צייט דרויף אַכטונג געבן, ווען מען דאַרף מיט ריין וואַסער באַגיסן. וואַקסט דער בוים געוויס זייער שייין און מען קען האַפֿן אין עטלעכע יאָר אַרום פֿון דעם בוים די בעסטע פֿירות צו געניסן. לאַז דער מיינסטער אַבער אַ בריה זיין און זאָל גראַבן מיט גאַלד, האַקן מיט זילבער, איינזעצן דאָס ביימל מיט דימאַנטן און זאָל אים באַגיסן מיט דעם טייערסטן וויין, מעג איך אייך פֿאַרויכערן, אַז עס וועט אייביק קיין שום זאָך נישט דערפֿון אַרויסקומען וואָס דער גערטנער וויל. אזוי מיט אייך, ליבע לייט. וואָס העלפֿט אייך אַלע זיסע און פֿיינע ספֿרי לשון הקודש, אַז עץ פֿאַרשטייט נישט די כּוונה, דעם אמת? אָדער וואָס האָבן געהאַלפֿן אַלע מי וואָס מען האָט זיך געגעבן מיט איבערזעצונגען, אַז עץ פֿאַרשטייט נישט קיין ריין דייטש אויך? איז דער בעסטער פֿאַל מיט אייך

* ווי מיר שמוסן היא, אין יענעם קאַרדאָן^{2*}, אזוי אין גאַנץ קרוין-פּוילן.

° הטקסטים מובאים כאן בתעתיק לכתוב מודרני, אך תוך שמירה על הצביון של הדיאלקט הדרומי-מזרחי של יידיש מזרח-אירופית הבולט מאד במקור. סטיות בולטות מאד מן היידיש התקנית הובאו תוך ציון מתאים בטקסט עצמו, ובחלקן תוקנו בטקסט תוך ציון מתאים בהערות. אותיות או תיבות חסרות הוכנסו בטקסט באריחיים. בהעתקה נוסף פיסוק מודרני. התרגומים וההסברים שצוינו בטקסט בכוכב והובאו במקור בתחתית העמוד, הובאו גם כאן בתחתית הטקסט.

1 שתי השורות העבריות מנוקדות במקור.

2 במקור: דימאַנטענין און דעלעקאַטנע.

2* משמע: בגליציה.

צו שמוסן אין דעם לשון וואָס עץ פֿאַרשטייט. און איך האָף, מיט זײַן ליבן נאַמענס הילף, מיין אַרבעט זאל אייך געפֿעלן און עץ זאלט דרינגען טעם און ריח פֿילן.

דער תנא הלל הזקן זאָגט, אַז די גאַנצע תורה שטעקט אין דעם איינעם פֿלל פֿון ואהבת לרעך כמוך ³ מילא, דאָס הייליקייט, זיסקייט און וויכטיקייט ⁴ פֿון דעם טייערן פֿסוק אַליין פֿאַרשטייט עץ נישט. די ריינע דייטשע איבערזעצונג, ליבע דיינגען נעכסטען וויא דיק זעלבסט ⁵, פֿאַרשטייט עץ אייך נישט. עץ ליינט דאָס אין טייטש-חומש איבער דער לענג און דער ברייט, וואָס די טייטש צייט זיך, ווייסט עץ קיין מאָל נישט דעם אמת, דעם עיקר, דעם תכלית הפֿוונה, וואָס מען מיינט מיט די הייליקע ווערטער וואָס שטייען גאָר בקיצור ⁶. און מיר ווייסן אַז די הייליקע גמרא לערנט אונדז: טובֿ מעט בפֿוונה מהרבה שלא בפֿוונה ⁷. מען זאל אייך אַבער דעם פֿסוק פֿאַרטייטשן אזוי ווי מיר שמוסן, דו זאלסט דיינע אַלע מיטמענטשן ^{**} אזוי ליב האָבן ווי דיק אַליין, העט עץ אייך געקענט פֿון די פֿאַר ווערטער די גילדענע מידה אַרויסנעמען יענעם דאָס נישט צו טון וואָס מיר האָבן פֿיינט אַז יענער זאל אונדז טון. מײַט ⁸ דעם פֿראַסטיין ⁹ לשון צו אייך צו שמוסן קען זײַן אַז עץ וועט קענען דעם גאַנצן זיך, די גאַנצע מיינונג ^ג, פֿאַרשטיין און אייך צו דעם בוים פֿון דעם קינסטלעכן גערטנער צו פֿאַרגלייכן עץ זאלט וואַקסן מיט יושר, לערנען מוסר און אַייערע פֿירות זאלן זײַן וואָס מען וועט פֿון אייך געניסן: אהבת אדם, גמילין ^ח חסד ומעשים טובים ^{***}.

ב) וויל איך אייך ווייזן, אַז איך פֿאַרשטיי ברוך השם יאָ וואָס איך טו, מיט זײַן ^י ליבן נאַמענס הילף ^{און בארעמהערציקייט} ¹⁰ איך פֿאַרשטיי ווי מיט מענטשן אומזוגיין און זיי דורך נחת און תענוג צו בעסערן. שוועסטערלעך ^{און} ברידערלעך, עס רייסט מיך ביים האַרץ אַייער אַלע בלינדקייט, ווען איך מוז נעבעך צווען מיט מיינע אַיגענע אויגן, אַז עץ זענט גאָר עד עתה אַלע, גאָר אָן אַ דיפֿירענציע ^{***}, איטלעכער באַזונדער זײַן שטייגער נאָך גלאַטע בהמות, אומפֿאַרשטענדיק און זייער פֿאַרגרעבט. נאָך זענט עץ שטאַק טובים אויף אַייערע אויערן און שטאַק בלינד אויף אַייערע אויגן. נאָך ווילט עץ נישט אַיינזען די גרויסע מתנה וואָס השם יתברך האָט אונדז געשענקט מער פֿון אַלע בהמות, חיות ועופֿות און ווילט נישט צוהערן. עץ ווינטשט אייך אַפֿילו גאַרנישט עפעס וואָס פֿאַרשטענדיג איז צו פֿאַרשטיין. עץ פֿרעגט גאַרנישט אַ מאָל וווּ איז דער שכל וואָס גאָט האָט אונדז געשענקט? וווּ זוכט מען ערגעץ די שיינע מעלה וואָס אונדזער ליבער גאָט האָט אונדז אַפֿגעשיידט פֿון אַלע אַנדערע אומפֿאַרשטענדיקע באַשעפֿענישן אין זײַן גרויסער וועלט?

נאָך מער חרפה און בושה איז עס פֿאַר אונדז אַלע, אַז מיר שטויסן מיט געוואָלד פֿון אונדז דעם זיסן גילדענעם שכל. נאָך אַרגער פֿון דעם אַקס און פֿון דעם אייזל זענען מיר. וויל מיר ווילן מיט געוואָלד

- * עס איז בעסער נאָר אַ ביסל און צו פֿאַרשטיין די מיינונג, איידער צו בריינגען און פֿיל צו פֿלוידערן און גאַרנישט צו פֿאַרשטיין.
- ** די מענטשן וואָס לעבן מיט דיר אין איין צײַט.
- *** אַלע מענטשן ליב צו האָבן, יענעם געטריי און ערלעך טובֿות צו טון און נאָך מער גוטע מעשים.
- **** אַן אונטערשיד.

3 ויקרא יט, יח, אך השווה במקור התלמודי, שבת לא ע"א, שם לא מופיע הפסוק.
 4 במקור: וועכטוקייט.
 5 הפסוק בתרגומו של משה מנדלסון: ליבע דיינגען נאָכטן, זא וויא דוא דיק זעלבזט ליבזט (לפי מהדורת אפענבאך תקס"ה).
 6 הפסוק לפי התרגום המסורתי: "אונ דוא זאלסט ליב האבין דיין חבר אזוי ווי דיק אליין" (חומש, דפוס אוסטרעאה תקע"ט).
 7 והשווה את הנוסח בטור אורח חיים, סימן א' וכן בשולחן ערוך, שם, סעיף ד'.
 8 במקור: מום.
 9 במקור: פראסטו.
 10 במקור: אָן בארומ.

נישט אין דער וועלט פֿאַרשטיין אזוי ווי ישעיה הנבֿיא האָט נאָך אין זײַנע צײַטן איבער אונדז געשריגן ¹¹ ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו ישראל לא ידע עמי לא התבונן * ¹². נישט קשה, מײַנע ליבע שוועסטער און ברידער פֿון דער גאַנצער וועלט, עס הערט דאָ אונדז קײַנער נישט נאָר מיר אַליין. דעם אמת האָט גאָט ליב, מעג איד אַ ביסל וואַרהייט אײַך אין פנים אַרײַן זאָגן. אונדזער וועלט איז זײַער גענאַרט. די גרעסטע אַפּרושימ[ים]! און די שלעכטסטע מענטשן פֿאַרשווינדלען די וועלט און רעדן איר אײַן, אַז זײ זענען גוט און פֿרום. דאָס איז דאָס אַרגסטע פֿון דער וועלט, וואָרן אזוי באַלד אײַנער פֿאַרשטעקט זיך נאָר אונטער דעם דעקטוך פֿון פֿרומקײט מעג ער שוין זײַן פֿל בו, מעג ער שוין טון וואָס ער וויל, און דער עולם איז נאָך אַלץ מלמד זכות אויף אים. און איד האָלט עס מיר פֿאַר אַ מצוה אַזעלכע מענטשן אַפּצורײַסן דאָס דעקטוך מיט געוואַלד, אַראַפּצושלעפּן זײַערע מישקאַרעס ¹³ און זײ דער וועלט אזוי פֿאַרצושטעלן אזוי ווי זײ זענען טאַקע באמת. איבער דעם הײסט דאָס ביכל די גענאַרטע וועלט, ווײַל איד עפֿן אײַך ערשט אײַערע אויגן און איד וויל אײַך הײלן פֿון אײַער קראַנקהײט, פֿון דער בלינדער שטאַר.

ג) רײַנען מיר מײַנע טרערן ריקעסווײַז אויס מײַנע אויגן אויף דעם וואָס איד מוז אַליין צווען און הערן, אַז בײַ אונדזער פֿאַלק ישראל, פֿון דעם העכסטן ביז דעם קלענסטן, האָט מען פֿײַנט אַלע חכמים מיט זײַערע חכמות און מען שעמט זיך מיט אַלע בעלי מלאכות. אײַן שטייגער פרנסה האָבן זײ זיך אַפּגעקליבן. נאָר דעם האַנדל און וואַנדל. ווו זײ קערן און ווענדן זיך איז זײַער כוונה נאָר גרינג געלט צו דערטאַפּן, שפּעקאַלירן! נאָר אוצרות צו זאַמלען, מיט זײַער גרייס אויפּצושניידן [. . .] ¹⁴, חן צו מאַכן מיט זײַער עשירות און אַנצודרייען ¹⁵ מיט גאווה. און ווײַטער גײט זײ גאַרנישט אָן, נאָר לאַכן און שפּעטן זיך אויס אַלע חכמים, רעכטן אַפּ ¹⁶ פֿון דעם שענסטן בעל מלאכה. נאָך נאָרישער איז אַז זײ רעדן זיך אײַן, אַז עס מוז תמיד גלייך זײַן און עס איז מעגלעך נאָך זײַער אײַנבילדעניש אײַביק נגידיים צו זײַן. דורך דעם וואָס זײ זענען זיך נעבעך טועה זענען מיר כמעט אין אַלע שטעט, אַז מענטשן דערוועגן זיך אײַנער בײַם אַנדערן, ווידער דער תורה און ווידער דעם שכל, די פרנסה אויס דעם מויל אַרויסצורײַסן. אײַנער נעמט בײַם אַנדערן די פרנסה מיט געוואַלד אַוועק. דורך דעם וואַקסט אַרויס צווישן זײ די גרעסטע קנאה שנאה און טראַכטן אײַנער זאָל דעם אַנדערן צו גרונד ברענגען. און דער אמת איז, אַז מיר זענען איבער דער מידה גרועה גאַנצע הײַזער, גאַנצע משפּח[ות] ¹⁷ און די גרעסטע לײַט וואָס זענען ערשט נישט לאַנג גאַנץ גרויס געוועזן גאַר צו גרונד גערעכט, אזוי אַז זײ האָבן הײַנט נישט אַפֿילו אויף דעם שטיקל לחם צר. בעלי בתים מוזן משרתים זײַן בײַ זײַערע משרתים.

און נאָך מער, מײַן האַרץ צעגײט אין מיר ווי זאַלץ אין וואַסער פֿאַר גרויס עגמת נפֿש, אַז איד מוז צוהערן און זען אַז דורך דער ביטערער געווינהײט לײַדיק צו גײן זענען מיר אַצינד אין אזוי אַ שלעכטן צושטאַנד, אַז גאָט ברוך הוא מעג זיך איבער אונדז אַלע דערבאַרמען. וואָרן מען געהער אויף דעם פנים צו ליגן און צו ווײַנען איבער אונדזער פֿינצטערן מעמד ומצב. און אַלע מַבֿינים ווייסן, אַז עס איז

* [דער] אַקס פֿאַרשטייט און קען זײַן הער, דאָס אײַזל ווײסט דעם צו דאַנקען וואָס גרייט אים אַן זײַן עסן אין זלוב * ¹⁷, נאָר די ישראל טון מיך נישט קענען, נאָר מײַן פֿאַלק וויל מיך נישט פֿאַרשטיין.

11 במקור: געשריבן.

12 ישעיהו א, ג. משמע: מסכות.

14 כאן צריך כנראה להשלים: די אויגן.

15 האם הטקסט חסר כאן?

16 האם הטקסט חסר כאן?

17 במקור: משפחות.

17* משמע: אבוס. אצל א. האַרקאַזוי (יידיש-ענגליש-העברעיִשער ווערטערבוך, נײַרורק 1928) תיבה זאת מופיעה בצורת ז ש ל א י ב . המקור הפולני: żłób.

קיינער נישט שולדיק נאָר מיר אליין. דאָס גרעסטע ביטערניש איז וואָס מען טאָר זיך נישט אונטערשטיין איינך דעם אמת, די וואַרהייט, צו זאָגן אין די אויגן אַרײַן. עץ זענט נאָך אַלץ גרויס און בעלי גאווה. און תיכף זענט עץ געפאַוולט דעם די אויגן אויסצוקראַצן אַדער גאָר לעבעדיקערהייט צו באַגראַבן דעם וואָס האָט דעם קוראַזש¹⁸ איינך דיא וואַרהייט צו זאָגן. איך שטעל אָבער מיין לעבן איין און קויף מיר יענע וועלט מיט דעם וואָס איך שטעל איינך פֿיר עפֿנטלעך אַלע מעשיות וואָס זענען ביז אַהער גאַנץ שטיל אָפּגעלאָפֿן און ווייזן איינך אויס, אַז נאָר חכמות און לשונות און מלאכות קענען אַן אומה גליקלעך און רייך מאַכן.

(ד) לאַמיר ווידער צוריקשמוסן. האָב איך מיך געמוזט בײַ די זײַטן האַלטן פֿאַר לאַכן אויס די ייִדישע מעשה־ביכלעך, וואָס מען באַקט אַפּ ווי אַ בעקער אַלע טאָג פֿון איינערט וועגן. לויטער ליגנט, אַן זײַנען און אַן ווייץ, אַן לײַב און אַן לעבן, זײער חלשות, גריניזיק און מבלבל. אין טײל לעסטערט מען גאָט דורך חירוף גידוף, אין טײל רעדט מען עזותקייט, אַז מען מעג זײ די צונג צום האַלדז און נאָקן אַרויסשלעפֿן. קורץ, זײ זענען פֿול נאַרישקייטן, וואָס עס מוז גאָר איינעם נמאס ווערן דרינען צו לײנען¹⁹. היינט פֿרעג איך איינך: ווי זאָלט עץ לערנען דרך ארץ? פֿון וואָס זאָלט עץ איינך אַרויסנעמען מוסר? ווי קען מען האַפֿן בײַ איינך אַנצוטערפֿן די הייליקע מידה, וואָס מיר בילדן זיך איין מער פֿון אַלע פֿעלקער, אַז נאָר מיר זענען בני רחמנים, ווען מיר לײנען קיין מאָל נישט עפעס רעכט, נאָר סאַמערידנע²⁰ דומהייטן, שגענען²¹ און שטותים? וואָרן עץ מוזט וויסן, אַז איינער אונטערנעמט זיך פֿאַר דער וועלט עפעס צו שרייבן מוז ער אויף פֿינף זאַכן זײער גוט אַכטונג געבן ווען ער וויל עפעס ווערקן דערדורך בײַ דעם וואָס לײנט זײַן שריפֿט:

ערשטנס זאָל דאָס ביכל זײַן שײן געדרוקט, אַן גרייזן, אויף שײן פּאַפּיר און גוטע אותיות, כדי עס זאָל טײער קאַסטן. וואָרן פֿאַר וואָס מען גיט געלט, איז ווערט געלט. און דער וואָס לײנט דרינען זאָל קענען געשווינד אַן קלוטקעלעך דרינען לײנען. צווייטנס מוז דאָס ביכל האָבן לײב און לעבן, הענט און פֿיס, קאַפּ און שכל, אַז דער וואָס לײנט עס זאָל דערפֿון פֿאַרגעניגן האָבן.

דריטנס דאַרף עס קיינעם נישט חנפֿענען און קיינעם נישט באַליידיקן, נאָר די רײנע וואַרהייט, אַז דער וואָס לײנט עס זאָל זיך דערפֿון קענען די ראייה נעמען די אַלע שלעכטע וועגן צו פֿאַרלאָזן און צו גיין אין גוטן רעכטן וועג.

פֿערטנס, דער וואָס לײנט דאָס ביכל מוז זען ווי אַ רשע ווערט געשטראַפֿט, ווי אַ נאָר ווערט אויסגעלאַכט, ווי אַ פֿוילער מענטש אַדער אַ באַטריגער ווערן בײַ דער גאַנצער וועלט מבוזה און ווידער ווי דער אמת בלייבט אייביק וואַר, דער צדיק און דער בריה ווערן בײַ דער וועלט זײער געאַכט און געשאַצט. דורך דעם קען זיך דער וואָס לײנט דאָס אַ גרויס מוסר אַרויסנעמען און איינזען ווי אמת, גוטקייט און פֿרומקייט מאַכן אַלע מענטשן גליקלעך. און אַז פֿאַלש פֿרומקייט אַדער אַנדערע מעשים רעים [זענען] פֿאַר אַלע מענטשן זײער געפֿערלעך אין דער גאַנצער וועלט.

פֿינפֿטנס מוז דאָס ביכל אזוי געשריבן זײַן, אַז דער וואָס לײנט דרינען זאָל זיך אונטערהאַלטן בשעת ער לײנט און גרויס תענוג דערפֿון האָבן. און אַפֿילו מענטשן וואָס זענען גאַרנישט געלערנט און קענען אַליין נישט לײנען זאָלן נאָר פֿון דעם צוהערן אַליין גרויס נחת האָבן.

דאָס אַלדינג האָט מען ביז אַהער גאַרנישט אין זין געהאַט. איך האָב אָבער געוווּן דעם עולם נײַעס, אַז זײ וועלן לאַכן, נחת האָבן און לויטער וואַרהייטן הערן און זיך מיט השם יתברכס הילף אודאי בעסערן.

18 במקור: קאַראַז.

19 בענין "מעשה־ביכלעך" ראה למעלה בעמ' 805.

20 במקור: סאַמערידנע. 21 במקור: שגענון.

אונטער פֿיל טויזנט מענטשן עס זאל נאר איינער פֿון מיין שרייבן פֿאָרגעניגן האָבן, ווינטש איך מיר מער נישט און איך בין שוין גענוג באַלוינט.
ווינטער, זינטס געזונט, פֿון מיר איינער פֿריינטלעכע און געטרייע שוועסטער, מיר זאלן זיך זוכה זיין גיך און באַלד צו זען במהרה, אַז דער גואל וועט קומען, כּן יהי רצון.

מיד אַבער גאַנץ צו פֿאַרענטפֿערן, מוז איך נאָך ענדיקן מיט די דריי שפּרעכווערטלעך ²².
ווער עס פֿילט זיך, דער מיינט זיך ²³.
וועמען עס בייסט, דער זאל זיך קראַצן.
אַז מען עסט [נישט] קיין קנאַבל, שטינקט מען נישט ²⁴.

ב) ה ס י ו ם ש ל ה מ ח ז ה

(עמ' 61-64 של נוסח 1865)

ניינטער אויפֿטריט

שרייבער, בחורל, יתומה (קומען אָן)

ב ח ו ר ל . זעטס נאַר רבותים-לעבן, וואָס אונדזער פֿרומער רבי טוט!
ש ר י ב ע ר (שרייט). שווייגטס, ער האָט שוין אוודאי תּשובֿה געטון; [עץ] ²⁷ ווייסט נישט, די גמרא זאָגט: ראית תלמיד חכם שעבר עבירה ביום אל תהרהר אחריו בלילה ²⁸.
א ו ר י (לאַכט שרעקלעך). ווי געפֿעלט אייך דער פּזמון פֿון קרעמעניץ? ²⁹ (גיט אַפּ דאָס ספֿר) דאָס האָט ער מיר פֿאַר אַ משכון געגעבן.
ב ח ו ר ל . אַרויס! וואָרן... ³⁰
א ו ר י (שטייט קוים פֿאַר לאַכן, וואָרפֿט דאָס קלייד אַראָפּ און די פֿאַטשיילע, און בלייבט שטיין ווי אורי).
האַב איך אים עפעס גוט אָפּגעשטיפֿט ³¹, האָ?

(אַלע לאַכן שטאַרק)

א ו ר י . איך האָב מיר נאָך לאַנג גערעכט אַז עמיצער זאל אַנקומען. און פֿרעגט נישט, איך האָב אים אויף טערקיש אָפּגעשטיפֿט ³². (לאַכט אים אין פנים אַריין און לויפֿט אַרויס).

22 השווה את הפיסקה המסימת של ההקדמה ב־1863, עמ' 52, שם מופיעים אותם הפתגמים.
23 איגנאץ בערנשטיין, יודישע שפּריכווערטער און רעדענסארטען, ווארשוי תרס"ח (להלן בקיצור: בערנשטיין עם ציון המספר), מס' 2902.
24 ישראל פּורמאן, יודישע שפּריכווערטער און רעדנסארטן, תל־אביב 1968 (להלן בקיצור: פּורמאן עם ציון המספר), מס' 1509. 26-25 הועברו.
27 ההשלמה על פי ווינר, עמ' 102, שורה 23.
28 ראה ברכות יט, ע"א והנוסח שם.
29 ביטוי אידיומטי. וראה הערתו של ווינר בעמ' 128. וראה גם יא פֿאַטשט פֿון ראש־חודש קרעמעניץ וכן יא פּוץ פֿון ראש־חודש קרעמעניץ, מס' 903, 904 וההסבר בתוך: נ. פּרילוצקי און שמואל לעהמאן, יודישע שפּריכווערטער, גלייכווערטלעך, רעדנסארטען און צונעמענישן וועגען לענדער, געגענדען, שטעדט און שטעטלעך, נח פּרילוצקיס זאַמעלביכער פֿאַר יודישן פֿאַלקלאָר, פּילאַלאָגיע און קולטורגעשיכטע, 1, ווארשא 1912, עמ' 66. וראה עתה: דב סדן, ילשמו שם קודש, מנחה לקודש, ירושלים תשל"ט, עמ' 72, המביא הסבר לשימושים האידיומטיים הכוללים את התיבה "קרעמעניץ".
30 עד כאן זהה הטקסט של הסצינה התשיעית בשתי ההדפסות של המחזה.
31 במקור: אַב גושטופֿט.
32 במקור: אַב געשטופֿט.

נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט'

מ ל מ ד (איז געשטאנען אין געהאקטע ווינדן). נו, לאז אזוי זיין קינדערלעך. (מיט חוצפה.) עץ זעט דאך אז איך האב דאס פריער געווסט. ווארן השתא בהמתן של צדיקים אין הקדוש ברוך הוא מביא תקלה על ידם וכל שכן צדיקים עצמם.³³ למען השם, זאגטס פארט נישט אויס, כ'ווייס פול, עס וועט מיט השם יתברכס הילף אויף מיר בלויז קיינער נישט גלייבן. נאר זאגטס נישט אויס. (גיט).

ש ר י ב ע ר . די משכנות האבן גאר קיין שאץ נישט.

י ת ו מ ה . עס פארדריסט מיך נאר, אז ער איז אזוי עזות און וויל אונדז נארן. און זאגן אז ער איז גאר נישט שולדיק.

ב ח ו ר ל . גלייב מיר, ער האט רעכט. די רביס זענען מער שולדיק ווי זיי. דער היילער איז ארגער פון דעם שטיילער.³⁴

ש ר י ב ע ר . חזיר-פֿיסל כשר!³⁵

י ת ו מ ה . מודה ביז אן דער ערד, שמדשטיק ביז אין הימל.³⁶

ב ח ו ר ל . נו, וואס טויג אונדז אצינד דער שווינדלער? ווי אזוי פארט זאגט מען אונדזערן ליבן פֿאטער פון אונדזער ליבשאפט?

י ת ו מ ה . איך נעם מיר זייער שווער פֿיר.

ש ר י ב ע ר . גרינגער העלפט גאט.³⁷ פֿאלג מיך נאר דורך דעם גוט געמאכטן פלאן.

י ת ו מ ה . און ווען חס ושלום עס וועט נישט העלפן?

ב ח ו ר ל . הערסטו אויס מיין פלאן? חס ושלום אז ער וועט נישט וועלן זיך איינלאזן אונדז צו העלפן,

זיין עשירות דארף איך נישט. מיט אונדזער ערלעכקייט און קענטענישן וועלן מיר קענען אומעסטום

גליקלעך און צופרידן לעבן. מילא, וועל'מיר ביידע קיין בארדיטשעו אוועק און דארט וועלן מיר

לעבן פון ארבעטן און נישט ערשט חתונה האבן ביז מיר וועלן א זיכערע פרנסה האבן. איך וויל

איך צו פארשטיין געבן וואס דאס הייסט על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו.³⁸

ש ר י ב ע ר . גאט מוז העלפן. שווערער מע נעמט זיך פֿיר, גרינגער העלפט גאט.³⁹

(אלע גייען אוועק)

[צענטער] ⁴⁰ אויפטריט

אורי אליין

א ו ר י (טראגט צוויי גרויסע רעמען און זינגט זיך דערביי א לידל).

דו האסט דאך מיר צוגעזאגט,

אז דו זאלסט מיך נעמען —

33 והשווה חולין ה"ב; כתובות כה ע"ב ועוד.

34 נוסח של פתגם גרמני, שמשמעותו: המסתיר (המקבל דברים גנובים) גרוע מן הגנב. נוסח אחר של אותו הפתגם: Der Hehler ist so schlimm wie der Stehler. מובא בערך Hehl בתוך Cassell's German and English Dictionary, London 1972¹². לפי הערך Stehlen, שם, מופיעה התיבה Stehler רק בחרוז עם Hehler. לא מצאתי את הצורות הללו במלונים של יידיש מזרח-אירופית.

35 בערנשטיין, מס' 1536.

36 בערנשטיין, מס' 2144.

37 ברפליקה של היתומה וההשלמה של השרייבער מופיע כאן הפתגם המשמש תח-כותרת של המחזה בנוסח 1865. וראה גם להלן. הפתגם מופיע בנוסח שונה במקצת אצל בערנשטיין מס' 2921.

38 בראשית ב', נד. התרגום, שצריך היה להופיע לפי סימון זה בתחתית העמוד, חסר במקור.

39 השוה למעלה ובהערה 37.

40 במקור: זעקסטער.

די צייט, די צייט

איז שוין לאנג געקומען . . . 41

(זינגט דאס גאנצע לידל אויס בשעת ער שלאגט אן די רעמען, שפרינגט אראפ.) מינא 42, האב איך מיך יא גערעכט א קאמעדיאנטשיק 43 צו זיין! (לאכט.)

[עלפטער] 44 אויפטריט

סוחר, פֿיניעבערעיעטע, יתומה, שרייבער, בחורל, מלמד, אורי

אורי (צינדט אן ארום און ארום לעכט, פֿאָרוקט די רעמען מיט ווייסע פֿאָרהענגלעך, דערלאנגט און זילבערנעם קרוג וואַסער, אַלע וואַשן זיך, זעצן זיך אַרום און אַרום דעם מיטלטיש און עסן). זעסט נאָר ווי דער רבי סקאַראַבעט מיט די פֿיס, פֿלאַמט ווי אַ גוטער שבת. עס רוט גאָר די שכינה אויף אים!

מלמד (וויל זיך זעצן, אורי שלעפט אָפֿיר דאָס בענקל און דער מלמד פֿאַלט. הייבט זיך קוים אויף. אַלע לאַכן און דער מלמד שרייט שטומערהייט). נו, נו, ספֿין, ספֿסל! (מאַכט אַ המוציא) רבּונו של עולם, אַלע ייִדן זאַלן האָבן מזל און ברכה! (נעמט אַ פּוס.) לחיים! (זינגט שושנת יעקב). אַלע האַלטן צו און זינגען.)

נו פֿאַטער לעבנדיקער טאַטע אין הימל.

נאָך אַ מאָל, נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל טאַטע לעבן אין הימל!
לוסטיק מאַכן דינע ייִדעלעך, גראַמען זאַגן, אַלע צום רומל.

נאָר מיר האָבן די וועלט אָפּגענומען,
אַלע טאַג טוען צו אונדז לייט צו שווימען.

איך מוז זאַגן די וואַרהייט און דעם גאַנצן אמת:

לומדות און רבנות לאַזט זיך אויס, נאָר רביס בלייבן אַ קרן קימת!
די גרעסטע מצוה איז צו טרינקען און דעם בורא עולמים צו דינען,
דער עולם קריכט אונדז נאָך מיט געלט ווי די בינען!

(פֿרייכט 45 ווי אַ גאַנדז און קוועטשט זיך מיט דעם פֿינגער ביים האַלדז.)

וואַרן דורך רביס זענען מיר זוכה צו הייליקע ספֿרים און אמונת חכמים.

זייער תורה וועט בלייבן לעולמי עולמים!

סוחר. פֿיין, פֿיין, כלעבן. (דערלאנגט אים אַ פּוסה.) נו, רבי לעב, ווייטער, ווייטער, ווייטער!
(מלמד טרינקט און פֿאַלט אויף דער ערד און אַלע מאָל מער אַנטשלאַפֿן.)

אורי. וואָס איז דאָ די האַפֿקעמונען!], אַ שיכור בלייבט אַ פֿיאַק! 46

יתומה. ווי געפֿעלט ער אייך, פֿעטער לעב?

פֿיניעבערעיעטע (מיט חן). גיי לעב הונדערט יאָר! איך זע אויך אַן דעם שאַרבן, וואָס דער טאַפּ איז געוועזן 47.

41 שורות נפוצות מאד בשירי עם בידיש. והשווה: י. ל. כהן, יידישע פֿאַלקסלידער מיט מעלאָדיעס, ניריאַרק 1957, מס' 82, 308 וההערות שם. קרוב לוודאי שכאן ולהלן בשיר שבסצינה 11 לפנינו התייער הראשון בכתב של שירי עם בידיש מורח-אירופית.

42 במקור: אומנא. 43 במקור: אַקאַמעדוֹאַנטוק.

44 במקור: זיבינטער. 45 במקור: פראכט.

46 במקור: פּיאַק, pijak — שיכור בפולנית.

47 והשווה את הנוסחאות האחרות: בערנשטיין, מס' 3584 ופורמאן מס' 724.

נוסח בלתי ידוע של הקומדיה האנונימית 'די גענארטע וועלט'

מלמד (שנארט, שרייט). אפקורסים! (קראצט זיך און לאזט ארויס א גרויסן ברייו).
סוחר. גיב אהער, איך וויל זען מיט וועמען ער פירט קארעספאנדענצן⁴⁸. (נעמט און ליינט און שרייט).
שלעכטער מענטש! ער שרייבט מען זאל זיין ווייב מיט געוואלד גט געבן. נעמט אויף זיך מיך צו
באגנבענען אום צום רבין צו אנטלויפן מצה שמורה צו עסן. נעמט אים און גיט אים איבער דעם
קארדאנער⁴⁹ מיליטער!
אורי (נעמט דעם מלמד אין שלאף, שטעלט אים אויף, מושטירט אים און) ⁵⁰ שלעפט אים ארויס).

צוועלפטער אופטריט

פריערדיקע, פיינע בעריעטע מיט דער טאכטער, אורי מיט אלע געסט
אורי (עפנט די גרויסע גלעזערנע מיטלטייר, אלע גייען אריין, זיי נעמען זיך שטולן און זעצן זיך
ארום דעם טיש).
שרייבער (רוקט אויף איין רעם). זעטס נאך, רבותיילעב, דאס געמעל פון א יונגער חתונה, ווי זיי
זעטיקן זיך דעם הונגער מיט צרות, טרינקען טרערן און זייערע קינדער וויינען נאך ברויט. (אלע מאכן
טרויריקע פנימער). ווארטס איך וועל אייך שענערס ווייזן! (רוקט אויף די אנדערע רעם). דאס
זענען א פאר מענטשן וואס קענען און ליבן זיך. זיי לאזן זיך מיט אלעם צופרידן און לעבן זייער
בשלום תמיד.

(אלע זענען זייער צופרידן.)

סוחר. איך האב מיר שוין די דעה⁵¹ גענומען און האב מינע קינדער גליקלעך געמאכט. שרייבט אייך
אונטער. די תנאים זענען שוין פארטיק. זי האט דריי טויזנט רובל איר אייגנס. (זיי גייען און שרייבן
זיך אונטער.)

געסט (פרייען זיך און ברעכן טעפ). מזל-טוב! מזל-טוב!
סוחר (בענטשט זיי, זאגט ערנצט). רבונג של עולם, הלוואי איך זאל דער ערשטער זיין און טויזנט
פעטער מעגן זייערע קינדער פון שלום-בית גליקלעך מאכן, אמן!
(אלע גייען ארויס.)

48 במקור: קראשפאדענצין.

49 משמע: גליצאי.

50 במקור: מאשטורט אוהם או.

51 במקור: דאיה.

דיא גענארמע וועלט

אודר

שווערר מען געמט זיך פיר . גרינגר
העלפט נאט

אשפאניל נייע ווינדליכי נישטעכע אוף פורים . וואס
האט זיך פדלאפן אין סוף מאסקוויטר לאנד

— * —

זיבן ינטערואקט פיר אדקערלייא מענטשן
גילעדנטו אין איד אימניקענטע

LEMBERG

gedruckt Bei A. J. Madtes 1865